

Św. Hieronim *Prolog do Księgi Jozuego* (CPL 591a (J); *Praefatio in libro Iosue*)

Łukasz Krzyszczuk¹, Adam Poznański (wstęp i tłumaczenie)²

„[...] księga ta nie tyle opowiada o czynach
syna Nawego, co raczej maluje nam tajemnice
dotyczące Pana mojego, Jezusa”³.

1. Wstęp

W adresowanym do Paulina z Noli liście 53, który od IX wieku był używany jako wstęp do całej Biblii,⁴ św. Hieronim tak scharakteryzował postać starotestamentowego następcy Mojżesza:

Przejdę do Jozuego, który był figurą Pana nie tylko w działaniu, ale i w imieniu; przechodzi on Jordan, burzy wrogie królestwa, dzieli ziemię między naród zwycięski i przez miasta, wioski, góry, rzeki, potoki i pogranicza kreśli rysy duchowych królestw Kościoła i niebieskiego Jeruzalem⁵.

¹ Mgr Łukasz Krzyszczuk, asystent, Centrum Studiów Mediewistycznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin, Polska; e-mail: lukasz.krzyszczuk@kul.pl; ORCID: 0000-0003-4026-8354.

² Dr Adam Poznański, asystent, Centrum Studiów Mediewistycznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin, Polska; e-mail: adam.poznanski@kul.pl; ORCID: 0000-0001-7201-5701.

³ Origenes, *In Iesu Nave homiliae* I 3, GCS 30, ed. W.A. Baehrens, Berlin 1921, s. 290: „[...] liber hic non tam gesta nobis filii Nave indicet quam Iesu mei Domini nobis sacramenta depingat” (tł. S. Kalinkowski, Orygenes, *Homilie o Księgach Liczb, Jozuego, Sędziów*, PSP 34/2, Warszawa 1986, s. 6).

⁴ Por. M.P. Sołomieniuk, *Świętego Hieronima przedmowy do ksiąg biblijnych w Wulgacie – zagadnienia wstępne*, VoxP 76 (2020) s. 69.

⁵ Hieronymus, *Ep.* 53, 8, opr. H. Pietras – M. Ożóg, tł. J. Czuj, ŻMT 55, Kraków 2010, s. 31.

Nie powinno nas dziwić, że w okresie patrystycznym piśmiennictwo chrześcijańskie w egzegezie ponaddosłownej odnosiło czyny Jozuego do roli i misji Jezusa⁶. Jak zwraca uwagę Hieronim, był on typem Chrystusa nawet w imieniu⁷. W łacińskiej literaturze patrystycznej Jozue był określany jako *Iesus [filius Nave]* oraz *Iosue [filius Nun]*⁸. Autorzy tworzący przed Hieronimem i jemu współcześni używają tego pierwszego określenia⁹, tworzący po nim pisarze chrześcijańscy – drugiego¹⁰. Sam Strydończyk w swoich pismach używa obu. Wprowadzone przez wielkiego biblijnego komentatora¹¹ określenie bohatera szóstej księgi biblijnej wpłynęło nie tylko na późniejsze piśmiennictwo łacińskie, ale i na języki wernakularne Europy¹², odróżniając ostatecznie brzmienie imienia starotestamentowego Jozuego od Jezusa z Nazaretu¹³.

Podobnie jak z Jozuem rzecz ma się jeszcze z innym starotestamentowym imieniem. W swoim *Komentarzu do Księgi Ozeasza* Hieronim pisze o etymologii imienia tego proroka tak:

⁶ Krótki zarys tego, jak w piśmiennictwie chrześcijańskim, poczynawszy od Pseudo-Barnaby aż do Hieronima, autorzy patrystyczni interpretowali Księgę Jozuego, zakreślił o. Mieczysław Paczkowski (*Postać Jozuego w interpretacji Cezarego z Arles*, PS 24/4 (2020) s. 80-85).

⁷ Na gruncie łacińskim czyni to już Tertulian: „Nam et prophetam meminerat sanctum dei praedicasse et Iesum nomen domini esse in filio Nave” (Tertullianus, *Adversus Marcionem* IV 7, 11, ed. E. Kroymann, CCL 1, Turnhout 1954, s. 555).

⁸ Tożsamość obu określeń tej samej osoby dobitnie podsumował Piotr Comestor: „Liber Josue a nomine auctoris censetur, qui et Jesus dictus est. Nam Josue et Jesus idem est nomen. Cognominatus est autem a patre Jesus Nave, vel Josue Bennum, id est filius Nave, vel Nun; quod idem est” (Petrus Comestor, *Historia scholastica, Historia Libri Iosue*, praefatio, PL 198, 1259).

⁹ Tak określają Jozuego m.in. Tertulian, Cyprian z Kartaginy, Wiktorzyn z Patawii, Laktancjusz, Julius Firmicus Maternus, Fortunacjan z Akwilei, Lucyferiusz z Cagliari, Filastriusz z Brescii, Ambrozjaster, Rufin, Chromacjusz z Akwilei, Maksym z Turynu czy Ambroży z Mediolanu.

¹⁰ Tak po raz pierwszy nazywa Jozuego św. Hieronim. Za Strydończykiem czynią tak Eucheriusz z Lyonu, Julian z Eklanu, Werekundus z Junca, Kasjodor, Cezary z Arles, Grzegorz z Tours czy Izydor z Sewilli.

¹¹ Tak określił św. Hieronima John Moorhead (*Gregory's Literary Inheritance, w: A Companion to Gregory the Great*, red. B. Neil – M. Dal Santo, Brill's Companions to the Christian Tradition 47, Leiden – Boston 2013, s. 253): „The great biblical commentator Jerome”.

¹² M.in. na język polski (*Jozue*), angielski (*Joshua*), włoski (*Giosuè*), niemiecki (*Josua*), francuski (*Josué*), hiszpański (*Josué*), portugalski (*Josué*), niderlandzki (*Jozua*) czy węgierski (*Józsue*).

¹³ Por. T.D. Morinelli, *Reason and Doctrine. Simple Reason and the Fallacies of Christian Doctrines. Time for Christians to Rethink what They Believe*, New York 2016, s. 117-120.

W naszym bowiem języku Ozeasz oznacza ‘zbawiciel’. Imię to nosił również Jozue, syn Nuna, zanim zostało mu przez Boga zmienione imię. Nie został bowiem nazwany *Ause*, co nie znaczy zupełnie nic – jak błędnie się czyta w greckich i łacińskich kodeksach – lecz Ozeasz, to jest ‘zbawiciel’. Zostało też dodane do jego imienia ‘Pański’, aby nazywany był zbawicielem Pańskim¹⁴.

Św. Hieronim nawiązuje w tym passusie do faktu, że zarówno Jozue, Jezus jak i prorok Ozeasz nazwani są po hebrajsku *de facto* jednym i tym samym imieniem: יהוֹשֻׁעַ (lub w formie krótszej: הוֹשֻׁעַ). Imię to pochodzi od rdzenia יָשַׁע, który znaczy ‘pomóc, ratować, wybawić’¹⁵. Imię יהוֹשֻׁעַ znaczyłoby więc ‘JHWH jest wybawieniem’.

W przetłumaczonych na łacinę przez Rufina z Akwilei *Homiliach o Księdze Jozuego* Orygenes¹⁶ możemy odnaleźć wiele interpretacji alegorycznych, w których to zgodnie ze swą *ratio* hermeneutyczną Aleksandryjczyk odnosi historie z Księgi Jozuego do życia i misji Jezusa¹⁷. Zgodnie z zasadą przyświecającą autorom chrześcijańskim, którą św. Augustyn w *Mowie* 160 ujął św. Augustyn, pisząc, że Nowy Testament kryje się w Starym, a Stary ujawnia się w Nowym¹⁸, także i sam Hieronim często odnosił historie z Księgi Jozuego do Chrystusa. I tak np. w swoim *Komentarzu do Księgi Abdiasza* betlejemski egzegeta, czyniąc aluzję do Joz 5,13-14, interpretuje wydarzenie tam opisane w kluczu chrystologicznym:

¹⁴ Hieronymus, *Commentarii in Osee* 1, 1, ed. M. Adriaen, CCL 76, Turnhout 1969, s. 6: „Osee enim, in lingua nostra, salvatorem sonat, quod nomen habuit etiam Iosue filius Nun, antequam ei a Deo vocabulum mutaretur. Non enim – ut male in Graecis codicibus legitur et latinis – Ause dictus est, quod nihil omnino intellegitur; sed Osee, id est salvator; et additum est eius nomini Dominus, ut salvator Domini diceretur” (tł. własne).

¹⁵ Zob. *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, t. 1, red. L. Koehler – W. Baumgartner – J.J. Stamm, tł. K. Madaj, Warszawa 2008, s. 423, s.v. יָשַׁע.

¹⁶ Na język polski wszystkie te 26 homilii wraz ze wstępem Rufina przetłumaczył, jak pisaliśmy wyżej, Stanisław Kalinkowski: *Orygenes, Homilie o Księgach Liczb, Jozuego, Sędziów*, PSP 34/2, Warszawa 1986, s. 3-137.

¹⁷ Jako pierwszy na dużą skalę zestawia postaci Jozuego i Jezusa już Justyn. Zob. G. Otranto, *La tipologia di Giosué nel „Dialogo con Trifone ebreo” di Giustino*, „Augustinianum” 15/1-2 (1975) s. 29-48; M. Simonetti, *Między dosłownością a alegorią. Przyczynek do historii egzegezy patrystycznej*, tł. T. Skibiński, MT 26, Kraków 2000, s. 26, 37.

¹⁸ Augustinus Hipponensis, *Sermo* 160, 6, ed. F. Dolbeau, CCL 41 Bb, Turnhout 2016, s. 114: „Novum enim testamentum in vetere velabatur, vetus testamentum in novo revelatur”.

I, aby bitwa nie wydawała się wam zbyt ciężka ani nadzwyczajna, ja, mówię, pierwszy ruszę do boju. Ja będę głównodowodzącym w bitwie, ja, który trzymając miecz, ukazałem się Jozuemu, synowi Nuna, a także rozgromiłem Amaleka w znaku Mego krzyża, gdy Mojżesz walczył przeciwko niemu¹⁹.

Dla św. Hieronima tożsamość tajemniczego męża z mieczem w ręku, który ukazał się Jozuemu pod Jerychem, jest oczywista – to Chrystus. Jest to zgodne z interpretacją tej perykopy u wielu wcześniejszych autorów chrześcijańskich²⁰, w tym u wspomnianego Orygenes²¹. Sam św. Hieronim w wielu innych miejscach swoich komentarzy podejmuje typologię Jozue – Jezus. Przywołajmy fragment przypisywanej mu²² homilii do Ps 76:

On był zwycięzcą; on, jak mówiłem już wielokrotnie, pięciu królów zabił w jaskini (por. Joz 10,16-27), on nas wprowadził do ziemi obiecanej. Jemu dziękujemy. On jest synem Nuna, którego my nazywamy Nawe; on nazywał się Ozeasz, my nazywamy go Ause (por. Lb 13,9 i 17). Otóż po hebrajsku nie mówi się ‘Ause’, lecz Ozeasz, czyli Zbawiciel. Zaprawdę, Zbawiciel: zbawił nas, wyprowadził z pustyni i wprowadził do ziemi obiecanej²³.

¹⁹ Hieronymus, *Commentarii in Abdiam* 1, 1, ed. R. Gryson, CCL 76 bis 2, Turnhout 2022, s. 129: „Ac ne forsitan gravis vobis et insolita pugna videatur, «me, inquit, habetis primum in acie, ego ero APXICTPATHOC praeliorum, qui et Iesu filio Nave gladium tenens apparui, et Amalec in crucis meae vexillo Moyse pugnante superavi»” (tł. Ł. Krzyszczuk, Św. Hieronim, *Komentarz do Księgi Abdiasza (Commentarii in Abdiam, CPL 589)*, VoxP 60 (2013) s. 582). Inny przykład egzegezy tego typu, por. Hieronymus, *Commentarii in Amos* I 2, 6-8, ed. M. Adriaen, CCL 76, Turnhout 1969, s. 234-235.

²⁰ Por. *Joshua, Judges, Ruth, 1-2 Samuel*, red. J.R. Franke, Ancient Christian Commentary on Scripture. Old Testament 4, Downers Grove 2019, s. 22-23.

²¹ Por. Origenes, *In Iesu Nave homiliae* VI 2, GCS 30, ed. W.A. Baehrens, Berlin 1921, s. 324, tł. S. Kalinkowski, Orygenes, *Homilie o Księgach Liczb, Jozuego, Sędziów*, PSP 34/2, Warszawa 1986, s. 34-35.

²² Uczni skłaniają się obecnie do wniosku, że autorem homilii na temat Księgi Psalmów jest Orygenes. Zob. S. Kalinkowski, *Wstęp*, w: S. Kalinkowski: Orygenes – Hieronim, *Homilie o Księdze Psalmów*, ŻMT 32, Kraków 2004, s. VI-VIII.

²³ Origenes – Hieronymus, *Tractatus in Ps. 76*, 21, ed. G. Morin, CCL 78, Turnhout 1958, s. 63: „Ille victor extitit: ille, quod frequenter dixi, in spelunca quinque reges interfecit: ille nos induxit in terram repromissionis. Illi agamus gratias; ille est filius Nun, quod nos legimus Nave: ille est qui dicebatur Osee, quod nos Ause legimus. Non enim dicitur secundum hebraicam veritatem Ause, sed Osee, hoc est salvator. Vere salvator: salvavit enim nos, et eduxit de deserto, et induxit in terram repromissionis” (ŻMT 32, s. 68-69).

Strydończyk jest tutaj w pełni zgodny z tradycją egzegetyczną epoki. W wypadku chrystologicznej interpretacji postaci Jozuego i Ozeasza Hieronim pozostaje pod wpływem *ratio* hermeneutycznej Orygenes²⁴. Wydarzenia z dziejów narodu wybranego, opisane w Księdze Jozuego w interpretacji tropologicznej, odnosi betlejemski mnich do zbawczej misji Chrystusa.

2. Czas powstania *Prologu do Księgi Jozuego* św. Hieronima

Dokładna data dokonania przekładu Księgi Jozuego na łacinę, a co za tym idzie, powstania *Praefatio in libro Iosue*, jest niepewna. Możemy jednak za większością badaczy wstępnie oszacować, że księgę tę Hieronim ze Strydonu przetłumaczył pomiędzy 398 a 404/405 rokiem²⁵. W liście 71 z 398 roku ojciec Wulgaty napisał do Lucyniusza z Bety-

²⁴ Por. A. Domínguez García, *Introducción general*, w: San Jerónimo, *Comentarios a los Profetas Menores. Edición bilingüe promovida por la Orden de San Jerónimo*, tł. A. Domínguez García, Obras completas de San Jerónimo 3a. Biblioteca de Autores Cristianos 606, Madrid 2000, s. XXII-XXIV. Zob. też: M. Vessey, *Jerome's Origen: The Making of a Christian Literary Persona*, w: *Papers presented at the Eleventh International Conference on Patristic Studies held in Oxford 1991*, red. E.A. Livingstone, Leuven 1993, s. 137: „Of all the Christian writers who preceded him, the one to whom Jerome owed most was Origen. Scholars are still busy documenting his relation to the great Alexandrian exegete and theologian. The main lines of dependence were, however, already clear to his contemporaries. Jerome had built his literary career on Origen's biblical scholarship. From his first extant piece of exegesis, thought to have been completed in Constantinople c. 380, to the most recent work mentioned under his own name in the *De viris illustribus* (392/3), he had translated, excerpted, adapted, and imitated the Alexandrian, to the point where his personal fortunes seemed inextricably linked to the reputation of his predecessor”.

²⁵ Jako pierwszy taki szacunkowy czas powstania Hieronimowego przekładu Oktateuchu podaje Samuel Berger w pracy *Les préfaces jointes aux livres de la Bible dans les manuscrits de la Vulgate. Mémoire posthume* (Paris 1902, s. 19). Por. A. Kamesar, *Jerome and the Hebrew Scriptures*, w: *The Oxford handbook of the Latin Bible*, red. H.A.G. Houghton, New York 2023, s. 59; J.D.N. Kelly, *Hieronim. Życie, pisma, spory*, tł. R. Wiśniewski, Warszawa 2003, s. 325; L.H. Cottineau, *Chronologie des versions bibliques de saint Jérôme*, w: *Miscellanea geronimiana. Scritti varii pubblicati nel XV centenario dalla morte di San Girolamo*, red. V. Vannutelli, Roma 1920, s. 67; C. Brown Tkacz, „*Labor Tam Utilis*”: *The Creation of the Vulgate*, VigCh 50/1 (1996) s. 51: „Thus, by the end of 398, of the Hebrew books only the Octateuch remained to translate, and he was working on it. The Octateuch consists of the Pentateuch—namely, the five books attributed to Moses: Genesis, Exodus, Leviticus, Numbers, and Deuteronomy—with Joshua, the pair of Judges and Ruth counted as one book, and Esther.

ki²⁶: „Kanon hebrajskiej prawdy z wyjątkiem ośmioksięgu, który teraz mam w rękach, oddałem do przepisania twoim chłopcom²⁷ i pisarzom”²⁸. Znaczyłoby to, że prace nad przekładem interesującej nas partii Starego Testamentu Hieronim rozpoczął w czasie pisania tego listu, a więc ok. 398 roku. Według badaczy chronologii Hieronimowej pracy nad Wulgatą nad Pięcioksięgiem betlejemski mnich spędził sporo czasu²⁹, wobec czego należy założyć, że sama Księga Jozuego została przetłumaczona bliżej 404/405 roku. Są ku temu jeszcze inne przesłanki, które pozwolą nam wstępne datowanie zawęzić. I tak w *Apologii przeciwko Rufinowi*, datowanej na początek V wieku³⁰, betlejemski mnich pisze, że dokonał już przekładu Pięcioksięgu z języka hebrajskiego³¹. Nie wspomina jednak

He finished work on the Octateuch by 404/5, thus completing his translation of the Hebrew canon”.

²⁶ Więcej o Lucyniuszu i jego żonie Teodorze, zob. J.S. Richardson, *The Romans in Spain*, Oxford 1998, s. 291; A. Chavarria Arnau, *Villas in Hispania during the Fourth and Fifth Centuries*, w: *Hispania in Late Antiquity. Current Perspectives*, red. K. Bowes – M. Kulikowski, The Medieval and Early Modern Iberian World 24, Leiden – Boston 2005, s. 542-543; H.H. Howorth, *The Influence of St Jerome on the Canon of the Western Church. III*, JTS 13/49 (1911) s. 5.

²⁷ Pojawiający się w tekście łacińskim rzeczownik *puer* lepiej chyba tutaj przetłumaczyć na ‘sługa’ niż ‘chłopiec’.

²⁸ Hieronymus, *Ep.* 71, 5, *ŻMT* 55, s. 172-173: „Canonem Hebraicae Veritatis, excepto Octateucho, quem nunc in manibus habeo, pueris tuis et notariis dedi describendum”.

²⁹ Por. M.A. Kraus, *Jewish, Christian, and Classical Exegetical Traditions in Jerome's Translation of the Book of Exodus: Translation Technique and the Vulgate*, Supplements to VigCh 141, Leiden – Boston 2017, s. 107, przyp. 5.

³⁰ John Norman Davidson Kelly podaje, że pierwsze dwie księgi *Apologii przeciw Rufinowi* powstały ok. 401 roku (Kelly, *Hieronim*, s. 286). Księgę trzecią dołączył Hieronim do tego dzieła w 402 roku (por. Kelly, *Hieronim*, s. 292). Inną datację proponuje Alan Booth. Kanadyjski uczony twierdzi, że pierwsze dwie księgi *Apologii* powstały w marcu lub kwietniu 402 roku, a księga trzecia we wrześniu lub październiku tego roku. Zob. A.D. Booth, *The Chronology of Jerome's Early Years*, „Phoenix” 35/3 (1981) s. 242-243.

³¹ Hieronymus, *Apologia adversus libros Rufini* II 25, ed. P. Lardet, CCL 79, s. 61, 63: „Incipiam igitur a Genesi, cuius prologus talis est: «Desiderii mei desideratas accepi epistulas, qui quodam praesagio futurorum cum Danihele sortitus est nomen, obsecrantis ut translatum in latinam linguam de hebraeo sermone Pentateuchum nostrorum auri-bus traderem. Periculosum opus certe, obtrectatorum latratibus patens, qui me adserunt in Septuaginta interpretum suggillationem nova pro veteribus cudere [...]. Sicubi tibi in translatione videor errare, interroga Hebraeos, diversarum urbium magistros consule: quod illi habent de Christo, tui codices non habent. Aliud est si contra se postea ab apostolis usurpata testimonia probaverunt, et emendatiora sunt exemplaria latina quam

tam o tłumaczeniu Księgi Jozuego³², co sugerować może, że ono jeszcze nie powstało. Mimo drobnej niepewności czasu powstania drugiej księgi *Apologii* możemy ostrożnie przyjąć, że najpóźniej w 402/403 roku przekład Pięcioksięgu był już ukończony³³. Dlaczego więc pisaliśmy powyżej, że Księga Jozuego została przetłumaczona najpóźniej w 404/405 roku? Wiąże się to z tym, że Strydończyk wspomina w samej *Praefatio in libro Iosue* o śmieci swojej awenturyńskiej przyjaciółki, Pauli (*post sanctae Paulae dormitionem*)³⁴, co miało miejsce w styczniu 404 roku³⁵. Warto tutaj dodać, że na samym początku tego wstępu Hieronim pisze, że zabiera się do tłumaczenia nie tylko Księgi Jozuego, ale też Sędziów, Rut i Estery. *Prolog do Księgi Estery* natomiast betlejemski mnich adresuje do Pauli i Eustochium (*vos autem, o Paula et Eustochium*)³⁶. Ta pierwsza musiała więc jeszcze żyć. Musimy przyjąć, że *Prolog do Księgi Estery* powstał wcześniej niż ten do Księgi Jozuego. Jeśli zaś wierzyć *Praefatio in libro Iosue*, która wprost mówi, że poprzedza przełożenie przez Strydończyka księgi Jozuego, Sędziów, Rut i Estery, musimy przyjąć, że przedmowa do Estery została napisana wcześniej i niezależnie od samego tłumaczenia Księgi Estery. Można przypuszczać, że czasami prologi Hieronim dołączał do konkretnych ksiąg biblijnych w późniejszym czasie, niż miało

graeca, graeca quam hebraea»” (tł. S. Ryznar, Św. Hieronim, *Apologia przeciw Rufinowi*, PSP 51, Warszawa 1989, s. 84-86).

³² Listę tych prologów, które znalazły się w Hieronimowej *Apologii przeciw Rufinowi*, zestawiała Aline Canellis (*Introduction. Le genre des préfaces et les lecteurs visés*, w: *Préfaces aux livres de la Bible*, ed. R. Weber – R. Gryson, tł. A. Canellis, Sch 592, Paris 2017, s. 179).

³³ Sebastian Weigert, autor wydanej stosunkowo niedawno monografii poświęconej Hieronimowemu tłumaczeniu Księgi Powtórzonego Prawa pt. *Hebraica veritas. Übersetzungsprinzipien und Quellen der Deuteronomiumübersetzung des Hieronymus* (Beiträge zur Wissenschaft vom Alten und Neuen Testament 207/7; Stuttgart 2016) sam nie jest jednomyślny w kwestii szacowania daty przekładu ostatniej księgi Tory: raz podaje, że jest to ok. 403 (s. 38, przyp. 122), raz że ok. 400 rok (s. 39).

³⁴ Hieronymus, *Praefatio in libro Iosue* 3, ed. R. Weber – R. Gryson, Jérôme, *Préfaces aux livres de la Bible*, Sch 592, Paris 2017, s. 320.

³⁵ Na temat datacji śmierci Pauli Rzymianki, zob. A. Cain, *Jerome's Epitaph on Paula. A Commentary on the Epitaphium Sanctae Paulae*, Oxford 2013, s. 160. O samej Pauli i jej przyjaźni ze św. Hieronimem, zob. D. Zittel, *Hieronymus und Paula. Brief an eine Asketin und Mutter*, w: *Frauenwelten in der Antike. Geschlechterordnung und weibliche Lebenspraxis. Mit 162 Quellentexten und Bildquellen*, red. T. Späth – B. Wagner-Hasel, Stuttgart 2000, s. 426-437.

³⁶ Hieronymus, *Praefatio in libro Hester* 2, ed. R. Weber – R. Gryson, *Préfaces aux livres de la Bible*, Sch 592, Paris 2017, s. 380.

miejsce samo tłumaczenie³⁷. Mimo tej oczywistej sprzeczności³⁸ dotyczącej śmierci Pauli mimo wszystko możemy ostrożnie założyć, że przekład samej Księgi Jozuego nastąpił nie tylko po tłumaczeniu Pięcioksięgu, ale i Księgi Estery, niedługo po śmierci Pauli. Dzięki powyższym przesłankom możemy zawęzić czas powstania przekładu interesującej nas księgi biblijnej na czas nieodległy od śmierci Pauli, szacunkowo na 404/405 rok. Możemy również z całą pewnością stwierdzić, że tłumaczenie Księgi Jozuego powstało przed 406 rokiem³⁹, kiedy to św. Hieronim powrócił do egzegezy proroków mniejszych, gdyż o zamiarze wznowienia tej pracy wspomina wprost w *Praefatio in libro Iosue (decrevimus „dum spiritus hos regit artus” Prophetarum explanationi incumbere et omissum iam diu opus quodam postliminio repetere)*⁴⁰.

Biorąc pod uwagę tak późne *terminus ante quem* i *terminus post quem* powstania łacińskiego przekładu Księgi Jozuego, możemy stwierdzić, że Hieronim powinien na początku V wieku być już tłumaczem wprawnym. Pracował nad szóstą księgą Oktateuchu ze sporym bagażem różnorodnych doświadczeń translatorskich. Przełożył już przecież Księgi

³⁷ Warto w tym miejscu przytoczyć opinię Edmona L. Gallaghera na temat dwóch innych prologów do biblijnych przekładów św. Hieronima: „Finally, Jerome’s Vulgate prefaces in general – and certainly this applies to Tobit and Judith – do not necessarily provide straightforward representations of his working procedure. For instance, Jerome claims to have accomplished his work on Tobit in a single day (*Praef. Tob.* 10), and in a single night for Judith (*Praef. Jdt.* 6), but the translations demonstrate otherwise. Scholars have repeatedly shown that Jerome relied heavily on the VL for both of these books, as he himself almost admits in regard to Judith (*Praef. Jdt.* 7). While such appropriation of a previously existing translation would have lightened the work, it also would have involved a process of cross-referencing that could not have been accomplished in the amount of time Jerome indicates. Moreover, as noted above, the Vulgate version of these books features certain expansions that probably derive in part from the translator himself, again indicating a longer period of activity than allowed for in the prefaces. Finally, his claim to have devoted extremely little time to the task is a literary topos that appears in the prefaces to several of his other works. All of this suggests that we should accept with some caution Jerome’s claim that the two bishops forced him to make these translations almost against his will. Jerome invested more of himself in these books than he was willing to reveal in the prefaces” (*Why did Jerome Translate Tobit and Judith?*, HTR 108/3 (2015) s. 361-362).

³⁸ Por. A. Canellis, *Introduction. Révisions et retour à l’Hebraica veritas*, w: *Préfaces aux livres de la Bible*, ed. R. Weber – R. Gryson, tł. A. Canellis, Sch 592, Paris 2017, s. 96.

³⁹ Różne szacunki chronologiczne zestawia Aline Canellis (*Introduction. Révisions et retour à l’Hebraica veritas*, s. 97).

⁴⁰ Hieronymus, *Praefatio in libro Iosue* 3, ed. R. Weber – R. Gryson, *Préfaces aux livres de la Bible*, Sch 592, Paris 2017, s. 320.

Samuela i Królewskie (390 rok), psalmy *iuxta Hebraeos*, wszystkie księgi prorockie i Księgę Hioba (392/393), Ezdrasza, Nehemiasza i Księgi Kronik (396), Przysłów, Koheleta⁴¹ oraz Pieśń nad Pieśniami (tę ostatnią księgę jesienią 398 roku, w ciągu zaledwie trzech dni)⁴². Możemy więc domniemywać, że Strydończyk, przystępując do pracy nad Księgą Jozuego, powinien być tłumaczem już doświadczonym. Przypomnijmy również i podkreślmy, że cały czas mówimy o tłumaczeniu *ex Hebraica veritate*⁴³, o czym sam Hieronim wspomina w swoich pismach wielokrotnie po 390 roku, a w odniesieniu do Oktateuchu – choćby w cytowanym już *passusie* z listu do Lucyniusza z Betyki.

⁴¹ Na temat Hieronimowej pracy nad Księgą Koheleta, zob. W.W. Cannon, *Jerome and Symmachus. Some Points in the Vulgate Translation of Koheleth*, ZAW 45 (1927) s. 198-199. Ciekawe, że uczony ten wykazał, iż decyzje translatorskie Hieronima w odniesieniu do Księgi Koheleta są mocno zależne od przekładu Symmachusa. Jak się okazuje, dotyczy to większości ksiąg Starego Testamentu, które Strydończyk przełożył (por. N. Fernández Marcos, *Introducción a las versiones griegas de la Biblia. Segunda edición revisada y aumentada*, Textos y estudios Cardenal Cisneros de la Biblia Poliglota Matritense 64, Madrid 1998, s. 142: „Por los trabajos de Ziegler y Cannon y por los más recientes de González Luis y Salvesen sabemos hasta qué punto Jerónimo incorpora a través de la Vulgata buena parte de sus lecturas: en su traducción al latín Jerónimo siguió a Símaco más que a ninguno de los otros traductores”). José González Luis (1941-2023) był badaczem wpływu Symmachusa na pracę translatorską św. Hieronima nad Biblią. Temu problemowi poświęcił swoją rozprawę doktorską pt. *La versión de Símaco a los profetas mayores*, którą pisał pod kierunkiem profesora Alejandro Díez Macho i obronił na Uniwersytecie Complutense w Madrycie w 1981 roku. Praca ta jest dostępna online: <https://hdl.handle.net/20.500.14352/39172> (dostęp: 6.06.2025). Zob. też: J. González Luis, *La traducción vulgata y Símaco*, „Tabona” 4 (1983) s. 267-280.

⁴² Por. P. Jay, *La datation des premières traductions de l'Ancien Testament sur l'hébreu par saint Jérôme*, REAug 28/3-4 (1982) s. 208-212.

⁴³ Por. Ł. Krzyszczyk – K. Morta, *The Question of St. Jerome's Translation ex Hebraica veritate: the Example of Deut. 8:15*, „Philologia Classica” 16/2 (2021) s. 241-261. Więcej informacji na temat biblijnych przekładów z hebrajskiego św. Hieronima, zob. M. Gilbert, *Saint Jérôme, traducteur de la Bible*, w: *Il a parlé par les prophètes. Thèmes et figures bibliques*, red. M. Gilbert, Namur 1998, s. 9-28; P. Jay, *Saint Jérôme et „l'un et l'autre Testament”*, w: *Ouvrir les écritures*, red. P. Beauchamp, Paris 1995, s. 361-379; S. Rebenich, *Jerome. The „Vir Trilinguis” and the „Hebraica Veritas”*, VigCh 47 (1993) s. 50-77; W.H. Semple, *St. Jerome as a Biblical Translator*, „Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester” 48 (1966) s. 227-243; D. Brown, *Jerome and the Vulgate*, w: *A History of Biblical Interpretation*, v. 1: *The Ancient Period*, red. A.J. Hauser, Grand Rapids 2003, s. 355-379; G. Bearzotti, *S. Girolamo e la Volgata*, Udine 1923; K. Morta, *Pałacy oddech wąż („serpens flatu adurens”) św. Hieronima*, VoxP 87 (2023) s. 295-312; J. Królikowski, *Dzieło translatorskie św. Hieronima i veritas hebraica*, „Filologia Polska. Roczniki Naukowe Uniwersytetu Zielonogórskiego” 8 (2022) s. 309-333.

3. Problematyka, budowa i treść Hieronimowego *Prologu do Księgi Jozuego*

Św. Hieronim do bardzo wielu swoich pism i przekładów dołączał wstępy⁴⁴. Gros tych dziełek ma swoich adresatów, Strydończyk bowiem pisał niektóre komentarze czy tłumaczył księgi biblijne oraz inne dzieła Ojców greckich na prośby konkretnych osób⁴⁵. Mamy pewne trudności z ustaleniem, kto jest adresatem naszego *Prologu do Księgi Jozuego*. Francuski badacz Yves-Marie Duval próbował dowodzić, że adresatką jest córka Pauli, Eustochium⁴⁶. Według Pierre'a Nautina adresatem tej prefacji był Pammachiusz⁴⁷. Amerykański badacz natomiast, Ignatius Kozik, skłaniał się ku tezie, że *Prolog do Jozuego* w ogóle nie ma adresata⁴⁸. Według tego ostatniego Hieronim w analizowanym przez nas dziełku wzmiankuje Eustochium i Pammachiusza w kontekście ich próśb o inne dzieła, nie zaś samego przekładu ksiąg Jozuego, Sędziów i Rut. Nie możemy z całą pewnością stwierdzić, kto jest adresatem *Praefatio in Iosue*, ale wzmianka o śmierci Pauli skłania nas ku ostrożnej tezie, że dziełko to było dedykowane jej córce, Eustochium.

Dziełko przez nas tłumaczone nosi w edycji krytycznej Roberta Webera i Rogera Grysona tytuł *Praefatio sancti Hieronymi in libro Iosue*⁴⁹ i na ten tytuł przystaliśmy i my. Jednak już w przekładzie hiszpańskim Virgilio Bejarano Sánchez nadał temu wstępowi tytuł *Prólogo de San Jerónimo, presbítero, a los libros de Josué y de Jueces*⁵⁰. Badacz ten sugeruje więc, że to Hieronimowe dziełko jest prologiem także do

⁴⁴ Por. Sołomieniuk, *Świętego Hieronima przedmowy do ksiąg biblijnych w Wulgacie*, s. 68: „Hieronim określa swe przedmowy kilkoma nazwami: *praefatio, praefatiuncula, prologus, exordium, principium*”.

⁴⁵ Ks. Michał Sołomieniuk zestawia adresatów wszystkich prologów biblijnych. Por. Sołomieniuk, *Świętego Hieronima przedmowy do ksiąg biblijnych w Wulgacie*, s. 72-73. Czyni to też Aline Canellis (*Introduction. Le genre des préfaces et les lecteurs visés*, s. 195).

⁴⁶ Por. Canellis, *Introduction. Le genre des préfaces et les lecteurs visés*, s. 184-185.

⁴⁷ P. Nautin, *Hieronymus*, TRE XV 310.

⁴⁸ I.S. Kozik, *Saint Jerome's Biblical Prefaces*, New York 1938, s. 21.

⁴⁹ *Préfaces aux livres de la Bible*, ed. R. Weber – R. Gryson, tł. A. Canellis, SCH 592, Paris 2017, s. 285.

⁵⁰ San Jerónimo, *Comentario a Mateo. Prólogos y prefacios a diferentes tratados. Vidas de tres monjes. Libro de los claros varones eclesiásticos. Edición bilingüe promovida por la Orden de San Jerónimo*, tł. V. Bejarano Sánchez, Obras completas de San Jerónimo 2. Biblioteca de Autores Cristianos 624, Madrid 2002, s. 467. Tłumacz hiszpański przeformatował również łaciński tytuł dziełka na *Prologus Sancti Hieronymi presbyteri in libros Iosue ac Iudicum* (San Jerónimo, *Comentario a Mateo*, s. 466).

tłumaczenia Księgi Sędziów. Prolog ten bywa *de facto* dołączony aż do tłumaczenia czterech ksiąg biblijnych: Jozuego, Sędziów, Rut i Estery. Jednak, jak już wspomnieliśmy, Hieronim napisał także dziełko znane jako *Prologus Hester*, które adresował do Pauli Rzymianki⁵¹. Możemy w tym miejscu stwierdzić, że po adresowanym do Dezyderiusza⁵² przekładzie Pentateuchu Hieronim przetłumaczył kolejne trzy księgi i w ten sposób zamknął sprawę Okakteuchu, a Księgę Estery tłumaczył po prostu mniej więcej w tym samym okresie i stąd ta wzmianka w *Praefatio in Iosue*.

W swoim Prologu do Księgi Jozuego św. Hieronim podkreśla, że jego praca translatorska pozwala osobom nieznającym greki lub niemającym dostępu do *Heksapli* niejako mieć do niej wgląd. Strydończyk nierzadko odwołuje się w swoich pismach do tłumaczeń Akwili, Symmachusa i Teodocjona. Zwłaszcza przekład tego drugiego znacząco wpływał na decyzje translacyjne betlejemskiego egzegety⁵³. Wiemy, że Hieronim brał pod uwagę tłumaczenia heksaplarne, zwłaszcza podczas pracy nad księgami prorockimi. Mamy przecież zachowane komentarze Strydończyka do wszystkich proroków, w których na Akwilę, Symmachusa i Teodocjona powołuje się wielokrotnie⁵⁴. Jeśli zaś idzie o tłumaczenia ksiąg Jozuego, Sędziów i Rut, brak komentarzy św. Hieronima sprawia, że nie możemy przeczytać pisanych przez niego samego wyjaśnień poszczególnych decyzji translacyjnych. Sam *Prolog do Księgi Jozuego* pozwala nam jednak domniemywać, że i na te przekłady trzech ostatnich ksiąg Oktateuchu *Heksapla* miała wpływ. Od razu na początku, po dywagacjach na temat nazw hebrajskich, Hieronim w swoim *Prologu do Księgi Jozuego* podkreśla też, że swoim tłumaczeniem nie chce podważać autorytetu Septuaginty (*[lector] sciat me non in reprehensionem ueterum noua cudere*). Warto w tym miejscu podkreślić, że Hieronimowe przedmowy do jego przekładów ksiąg biblijnych mają też na celu pewien zabieg retoryczny, mianowicie zyskać przychyłność czytelnika (*captatio benevolentiae*). Czytelnika, który nierzadko, o czym wspomina Strydończyk w *Praefatio in Iosue*, nastawiony był niechętnie i nieufnie do jego zwrotu ku

⁵¹ Zob. *Préfaces aux livres de la Bible*, ed. R. Weber – R. Gryson, tł. A. Canellis, SCh 592, Paris 2017, s. 378.

⁵² Por. Kelly, *Hieronim*, s. 446, przyp. 2.

⁵³ Warto tutaj podkreślić, że, jak policzyliśmy, w swoich pismach Hieronim wspomina z imienia Symmachusa prawie 700 razy.

⁵⁴ Hieronimowi nie udało się jedynie dokończyć pracy nad Księgą Jeremiasza (którą objaśnił do Jr 32 włącznie). Prace nad tym dziełem egzegetycznym przerwała jego śmierć.

*Hebraica veritas*⁵⁵. Można zaryzykować tezę, że pozytywne wypowiedzi Hieronima na temat Septuaginty w prologach biblijnych mają więc w dużej mierze charakter obronny. Z drugiej strony Hieronim nigdy nie chciał w sposób zdecydowany odrzucać dziedzictwa greckiej tradycji biblijnej.

Hieronim kończy swój *Prolog do Księgi Jozuego* deklaracją powrotu do przerwanej w 396 roku pracy nad egzegezą proroków mniejszych. Pracę tę rzeczywiście wznowił i w latach 406-407 skomentował księgi Zachariasza, Malachiasza, Ozeasza, Joela i Amosa.

Hieronimowy przekład Księgi Jozuego, podobnie jak powstałe w podobnym czasie tłumaczenia ksiąg Sędziów, Rut i Estery, cechuje spora swoboda, która polega na częstym odchodzeniu od tekstu hebrajskiego tych czterech starotestamentalnych ksiąg⁵⁶. Dla porównania tłumaczenia ksiąg prorockich cechuje dość silne przywiązanie do struktury językowej tekstu źródłowego. Trudno uznać za przypadek to, że tłumaczenia proroków były wczesnymi owocami pracy Hieronima, księgi Jozuego, Sędziów, Rut i Estery natomiast stanowią jej ostatni etap. Można zaryzykować tezę, że w miarę czasu Strydończyk nabierał pewności i doświadczenia w swoim przedsięwzięciu.

Na koniec pragniemy zaprezentować jeden z problemów, który znajdujemy w samym przekładzie szóstej księgi Oktateuchu. Joz 13,4-5 w przekładzie św. Hieronima brzmi następująco:

ad meridiem vero sunt Evei omnis terra Chanaan et Maara Sidoniorum usque Afeca et terminos Amorrei eiusque confinia Libani quoque regio contra orientem a Baalgad sub monte Hermon donec ingrediaris Emath⁵⁷.

⁵⁵ Warto w tym miejscu zaznaczyć, że podjęta około 390 roku przez św. Hieronima decyzja o zarzuceniu pracy nad tłumaczeniem Septuaginty na łacinę i rozpoczęciu przekładu Starego Testamentu bezpośrednio z języka hebrajskiego spotkała się w środowisku chrześcijańskim z odbiorem krytycznym. Por. Ł. Krzyszczuk, *Pseudo-Hieronim, Krótkie streszczenie niedługich rozdziałów Izajasza (In Esaia parvula adbrevisatio de capitulis paucis, CPL 585)*, VoxP 63 (2015) s. 484; M. Wysocki, *Biblia i nadzieja na jej dobre tłumaczenie*, VoxP 69 (2018) s. 729.

⁵⁶ Zob. N. Fernández Marcos, *The Genuine Text of Judges*, w: *Sôfer Mahîr. Essays in Honour of Adrian Schenker Offered by the Editors of Biblia Hebraica Quinta*, red. Y. Goldman – A. van der Kooij – R. Weis, Supplements to Vetus Testamentum 110, Leiden – Boston 2006, s. 38: „In Judges the free renderings of idiomatic verbal constructions are very frequent. V[ulgate] freely deviates from Hebrew vocabulary and syntax; it shows a tendency to clarify obscure passages and to identify a more precise meaning from the context”.

⁵⁷ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem. Editio quinta*, ed. R. Weber – R. Gryson, Stuttgart 2007, s. 304 (tł. własne): „Zaprawdę, na południu są Chiwwici, cała ziemia Kanaan i Maara Sydończyków, aż do Afeka i granic Amoryty i jego obszaru

Hebrajskie określenie, które św. Hieronim oddał w wersecie 13,5 przez *confinia* (*okolice, granice*), brzmi גְּבֻלָּה, a jest określeniem mieszkańca fenickiego miasta Gebal⁵⁸, znanego Grekom jako Byblos. Betlejemski mnich w tej perykopie nie widzi takiej interpretacji, a oddał ten rzeczownik przez łacińskie *eiusque confinia*, które odniósł do terenów amoryckich. Warto jednak podkreślić, że *interpretatio Graeca* Gebal z Byblos Hieronim znał⁵⁹. Zobaczmy, jak Strydończyk pisze o tyryjskich żeglarzach w ósmej księdze swego *Komentarza do Księgi Ezechiela*:

Czytamy, że wioślarze, czyli żeglarze miasta Tyru – Sydończycy i Aradyjczycy, o których już była mowa – oraz, według przekładu Septuaginty, doradcy z Byblos, które po hebrajsku nazywane jest Gebal („consiliarios ‘Bibli’ quae hebraice appellatur ‘gebal’”), a także jego wojownicy: Persowie, Lidyjczycy i Libijczycy, wszyscy oni zginą i okażą się niczym, kiedy Tyr upadnie i cała jego chwała obróci się w ruinę⁶⁰.

Zarówno praca translatorska, jak i egzegetyczna nad Ez 27 dowodzą, że Hieronim doskonale znał identyfikację miasta Gebal z Byblos. Nadto rzeczownik גְּבֻלָּה, występujący po raz kolejny w Biblii Hebrajskiej w 1Krl 5,32, Strydończyk oddał poprawnie, tj. odnosząc do miasta na północ od Tyru („cementarii Hiram porro Biblii praeparaverunt ligna et lapides ad aedificandam domum”). Dlaczego zatem w Joz 13,5 betlejemski mnich tak znacząco odszedł od tekstu hebrajskiego? Wydaje się, że doszło do pomyłki z rzeczownikiem גְּבוּל (zapisywanym też w tekście masoreckim przez qibbūš zamiast shuruq: גְּבֻלָּה), który znaczy właśnie ‘obszar graniczny, terytorium’⁶¹. Niestety nie mamy zachowanego w tej perykopie żadnego tłumaczenia heksaplarnego jako ekwiwalentu do גְּבֻלָּה⁶².

granicznego, także kraina Libanu na wschodzie od Baal-Gad pod górą Hermon, aż wejdiesz do Chamat”.

⁵⁸ Możemy więc przełożyć ten rzeczownik na ‘Gebalczyk, gebalski’.

⁵⁹ Zob. jego przekład Ez 27,9.

⁶⁰ Hieronymus, *Commentarii in Ezechielem* VIII 27, 27b, ed. F. Glorie, CCL 75, Turnhout 1964, s. 380 (tł. własne).

⁶¹ Np. w Joz 16,6, Hieronim przekłada rzeczownik גְּבוּלָה właśnie na *confinia*. Na temat znaczenia tego hebrajskiego słowa zob. Zob. *Wielki słownik hebrajsko-polski*, t. 1, s. 162, s.v. גְּבוּלָה. Więcej na temat samych hebraizmów w Hieronimowym przekładzie Księgi Jozuego, zob. B. Lang, *Hebraïsmen im Buch Josua*, w: *Nicht Am Ende Mit Dem Latein. Die Vulgata Aus Heutiger Sicht*, red. M. Fieger – B. Schmid Pfändler, Lausanne – Berlin – Bruxelles – Chennai – New York – Oxford 2023, s. 34-35.

⁶² Origenes, *Hexaplorum quae supersunt; sive Veterum Interpretum Graecorum in totum Vetus Testamentum fragmenta*, t. 1, ed. F. Field, Oxford 1875, s. 365.

Nie możemy zatem jednoznacznie stwierdzić, czy Strydończyk pomylił się bezpośrednio na gruncie hebrajszczyzny czy też, co bardziej naszym zdaniem prawdopodobne, pomyłka nastąpiła u Symmachu⁶³.

4. Najstarsza kopia *Prologu do Księgi Jozuego* w zbiorach polskich

Najstarszym zachowanym przekazem rękopiśmiennym *Prologu do Księgi Jozuego* w zbiorach polskich bibliotek jest fragment o sygnaturze I F 21 a, należący do zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu⁶⁴. Poniżej przedstawiamy jego krótki opis.

Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, I F 21 a

Fragment. 323 × 278 mm. 1 karta. 1. poł. XII wieku. Pergamin.

Zawartość:

(ra) Liber Deuteronomium (34,6-12).

[sepeli]vit eum in valle terrae Moab ... >< ... mirabilia, quae fecit Moyses coram omni Israel.

(ra-b) Praefatio sancti Hieronimi in libro Iosue⁶⁵.

Incipit Prologus Ieronimi Presbiteri in libro Iosue – Tandem finito Pentateucho Moysi, velud grandi fēnore liberati... Quę enim audientis utilita[tis] [lacuna, rb] et michi non displicet... >< ... et nos ad patriam festinentes mortiferos sirenarum cantus surda debeamus aure transire.

(rb-va) Argumentum⁶⁶.

⁶³ Tak było w wypadku perykopy z Pwt 8,15, do której św. Hieronim wprowadził węża dipsas (Krzyszczuk–Morta, *The Question of St. Jerome's Translation*, s. 250-257). Inne przykłady problemów translacyjnych z Hieronimowego przekładu Księgi Jozuego wylicza fiński uczony Seppo Sipilä (*The Book of Joshua in the Vulgate*, w: *Scripture in Transition. Essays on Septuagint, Hebrew Bible, and Dead Sea Scrolls in Honour of Raija Sollamo*, red. A. Voitiła – J. Jokiranta, Supplements to the Journal for the Study of Judaism 126, Leiden – Boston 2008, s. 17-26).

⁶⁴ Stwierdzenie to oparte jest na analizie opisów rękopisów średniowiecznych zebranych w bazie danych *Manuscripta.pl* (dostęp: 06.06.2025). Więcej o samych mediawaliach w zbiorach rękopiśmiennych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, zob. A. Poznański, *Medieval Manuscripts at the Wrocław University Library. An Overview of the Collections and Their Digital Preservation*, „Gazette du livre médiéval” 64 (2018) s. 87-90.

⁶⁵ Zob. *Repertorium biblicum medii aevi*, t. 1: *Initia biblica, apocrypha, prologi*, red. F. Stegmüller, Madrid 1940, s. 256, nr 311.

⁶⁶ *Repertorium biblicum medii aevi*, t. 1, s. 255, nr 307.

Incipiunt capitula – I. Ihesus filius nave in tipum Domini non solum gentes venerunt [recte: in gestis, verum etiam] in nomine trans [recte: transit] Iordanem hostium regna subvertit... Sors filiorum Ioseph, Efraim et Mana[sse] [lacuna, va] [fu]gitivorum. Urbes levitarum... >< ... Item congregatis cum pacto obtestacionis alloquitur eos Iosue.

(va-b) Liber Iosue (1,1–2,15).

Incipit Liber Iosue – Et factum est post mortem Moysi servi Domini... dominus Deus vester dedit vobis requiem et terram [lacuna, vb] eis et sic revertimini in terram possessionis vestre... >< ... Demisit ergo eos per funem de fenestra, domus [textus abruptus].

Pismo:

Praegothica z pierwszej połowy XII wieku, intytulacje wyróżnione przez użycie liter majuskulnych. Cechy: stosowanie dyftongu *ae* (np. *terrae*) oraz *e caudata*⁶⁷, np. *obędierunt, fēnore* (nie zawsze właściwie) oraz znaku &; trzonki liter *m*, *n*, *r*, a także łaski *f* i prostego *s* u dołu lekko wygięte w prawo; łaski *f* i prostego *s* wystają poza dolną linię; *a* z prostym trzonkiem, górny łuk prawie niewidoczny; dwa rodzaje *d*, uncjalne i półuncjalne; *g* z otwartą pętelką; łukowo wygięta noga litery *h* wystaje poza dolną linię; dwa rodzaje *s*, proste i uncjalne; trzonek *t* lekko wystaje ponad poziomą belkę; *u* jako *v* w środku wyrazu; ligatury *st*.

Schemat pisarski:

Wykonany rylcem, dwie kolumny (szerokość kolumny: ok. 120 mm).

Material pisarski:

Pergamin sporządzony ze skóry cielęcej, żółtawy, obustronnie szlifowany; grubość: 0,2–0,42 mm.

Stan zachowania:

Karta przecięta poziomo na pół i użyta jako wyklejki przyklejone na drewniane okładziny innego nieznanego kodeksu; obecnie obydwie części sklejone cienkim paskiem przezroczystego papieru po stronie *verso*,

⁶⁷ Literka znana jako *e caudata*, czyli znak umieszczany pod literą *e*, używany do oznaczania dyftongu *ae* (ę), pełniła funkcję etapu pośredniego w szerszej zmianie ortograficznej, jaka dokonała się pomiędzy VII a XII wiekiem, kiedy to skrybowie stopniowo zaczęli zastępować dyftong *ae* zwykłym *e*. Zgodnie z przyjętą w kodykologii praktyką zdecydowaliśmy za pomocą znaku ę oddawać *e caudata*. Por. C.E. Beneš, *The Appearance and Spread of the E-Cedilla in Latin Bookhands*, „Manuscripta. A Journal for Manuscript Research” 43–44 (2003) s. 1–2.

ponadto odcięte marginesy: górny, dolny, zewnętrzny (z obecnego punktu widzenia), co wiąże się z utratą tekstu; pergamin pofalowany od wilgoci, przybrudzony, w górnej części, a także nieznacznie w dolnej, uszkodzony przez owady.

Zdobienia:

Rubrykacje: intytulacje, formuły zakończenia, numery w *Argumentum*, lombardy. Na stronie *verso* duży inicjał malarski, figuralny (ok. 106 × 90 mm, lewa strona przycięta) rozpoczynający Księgę Jozuego: uncjalna litera *E* w kolorach zielonym, czerwonym i żółtym, na czerwonym tle, zdobiona ornamentami, w którą wpisano dwa smoki. Podobny styl prezentują rękopisy z południa Francji XII wieku, np. kodeks Biblioteki Narodowej w Paryżu o sygn. *Latin 1618*⁶⁸.

Oprawa:

Przełom XIX i XX wieku, konserwatorska, półpłócienna z brązowym grzbietem i papierem marmurkowym, 2 karty ochronne.

Fragment, który pokrótce opisaliśmy powyżej, wyłączono z innego kodeksu (być może znaleziono lub otrzymano z zewnątrz) prawdopodobnie na przełomie XIX i XX wieku. Świadczy o tym oprawa oraz sposób sklejenia przeciętych części. Okrągłe pieczęcie *Staats- und Universitäts-Bibliothek Breslau* na samym fragmencie na stronach *recto* i *verso* mówią nam, że prawdopodobnie został skatalogowany i nadano mu nową sygnaturę po 1919 roku, ponieważ wcześniej biblioteka nosiła nazwę *Königliche und Universitätsbibliothek Breslau*⁶⁹. Niestety nie posiadamy żadnych wskazówek co do tego, skąd wziął się on w zbiorach dawnej Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. W przypadku niektórych fragmentów pomocna jest sygnatura, np. *I F 687 a* to fragmenty oprawy kodeksu *I F 687*, jednak w naszym przypadku tak nie jest: kodeks *I F 21* ma inny format i wyklejki na miejscu. Zarówno pismo, jak i zdobienia wskazują na to, że powstał on w południowej Francji około pierwszej połowy XII wieku. Być może któryś ze śląskich klasztorów dostał

⁶⁸ Za tę wskazówkę jesteśmy bardzo wdzięczni dr Joannie Frońskiej z Institut de recherche et d'histoire des textes w Paryżu. Opis, wersja cyfrowa oraz bibliografia na temat rękopisu BnF Latin 1618: <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc59572p> (dostęp: 06.06.2025).

⁶⁹ Nowa nazwa oficjalnie obowiązywała od 17 maja 1919 roku, a stosowny dokument w tej sprawie znajduje się w Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie (sygn. I. HA Rep. 76, Vd Sekt. 5 Nr. 1 Bd. 13, U I k 7884/19).

w darze z Zachodu Biblię na okoliczność fundacji albo jakaś wspólnota dokonała importu wobec braku potrzebnych egzemplarzy. Rozcięcie karty na pół w poziomie oraz przycięcie marginesów prawdopodobnie wskazuje na użycie tej karty do oprawy innego, późniejszego kodeksu o wymiarach ok. 275 × 215 mm, zatem w pewnym momencie ktoś uznałby Biblię za niepotrzebną i przeznaczył ją na makulaturę. Tekst zawiera wiele lekcji, które nie uznano za pochodzące z archetypu w najnowszej edycji krytycznej, jednak nie da się stwierdzić, aby wskazywały one na bliskość z jednym konkretnym świadkiem. Ponadto omawiany fragment zawiera kilka ewidentnych zniekształceń, np. *sillabam Hebraicorum numerum* (sylabę hebrajskich numerów) zamiast *silvam Hebraicorum nominum* (las hebrajskich nazw), a także *eganors* (?) zamiast Ἑξαπλοῖς (*Heksaplów*). Można stąd wyciągnąć wniosek, że Hieronimowe prologi nie zawsze był łatwe to zrozumienia przez średniowiecznych czytelników, mimo to kopiowano je jako integralną część Biblii.

5. Wydania tekstu

Migne J.P., Sancti Eusebii Hieronymi Stridonensis Presbyteri *Opera omnia, post Monachorum Ordinis S. Benedicti e Congregatione S. Mauri sed potissimum Joannis Martianaui hujus Ordinis recensionem, denuo ad manuscriptos Romanos, Ambrosianos, Veronenses et multos alios, nec non ad omnes editiones Gallicanas et exterarum castigata, plurimis antea omnino ineditis monumentis, aliisque S. Doctoris lucubrationibus seorsim tantum vulgatis aucta, innumeris notis, observationibus correctionibus illustrata, studio et labore Vallarsii et Maffaei Veronae Presbyterorum, operam navantibus aliis in eadem civitate litteratis viris. Editio Parisiorum novissima ex secunda ab ipsis Veronensibus editoribus curis posterioribus ita recognita, atque ex recentius detectis sic ditata ut praesens editio, amplitudine sola, caeteris omissis emendationibus, praecedentes omnes editiones, etiam benedictinas, tertia parte seu triente materialiter superet, accurate et ad ultimum recognoscente J.-P. Migne, cursuum completorum in singulos scientiae Ecclesiasticae Ramos editore. Tomus nonus, Patrologiae cursus completus. Series Latina 28, 461-464, Parisiis 1845.*

Migne J.P., Sancti Eusebii Hieronymi Stridonensis Presbyteri *Opera omnia, post Monachorum Ordinis S. Benedicti e Congregatione S. Mauri sed potissimum Joannis Martianaui hujus Ordinis recensionem, denuo ad manuscriptos Romanos, Ambrosianos, Veronenses et multos alios, nec non ad omnes editiones Gallicanas et exterarum castigata, plurimis antea omnino ineditis monumentis, aliisque S. Doctoris lucubrationibus seorsim tantum vulgatis aucta, innumeris notis, observationibus correctionibus illustrata, studio et labore Vallarsii et Maffaei Veronae Presbyterorum, operam navantibus aliis in eadem civitate litteratis viris.*

Editio Parisiorum novissima ex secunda ab ipsis Veronensibus editoribus curis posterioribus ita recognita, atque ex recentius detectis sic ditata ut praesens editio, amplitudine sola, caeteris omissis emendationibus, praecedentes omnes editiones, etiam benedictinas, tertia parte seu triente materialiter superet, accurante et ad ultimum recognoscente J.-P. Migne, cursuum completorum in singulos scientiae Ecclesiasticae Ramos editore. Tomus nonus, Patrologiae cursus completus. Series Latina 28, 503-506, Parisiis 1889.

Berger S., *Les préfaces jointes aux livres de la Bible dans les manuscrits de la Vulgate. Mémoire posthume*, Paris 1902, 22.

Bruyne D. de, *Préfaces de la Bible Latine*, Namur 1920, 22-23.

Weber R., *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, t. 1, Stuttgart 1969, s. 285-286.

Weber R. – Gryson R., *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem. Editio quinta*, Stuttgart 2007, s. 285-286.

Weber R. – Gryson R., *Préfaces aux livres de la Bible*, Sch 592, Paris 2017, s. 316-321.

6. Przekłady nowożytne

Angielskie:

Saint Jerome, *Prefaces and Commentary on Daniel*, tł. K.P. Edgecomb, Morrisville, North Carolina 2020, s. 6-7.

Francuskie:

Préfaces aux livres de la Bible, ed. R. Weber – R. Gryson, tł. A. Canellis, Sch 592, Paris 2017, s. 316-321.

Mélanges théologiques, historiques et moraux, empruntés des œuvres de saint Jérôme, t. 2: *Saint Jérôme IX*, tł. F.-Z. Collombet, Lyon – Paris 1842, s. 109-113.

Hiszpańskie:

San Jerónimo, *Comentario a Mateo. Prólogos y prefacios a diferentes tratados. Vidas de tres monjes. Libro de los claros varones eclesiásticos. Edición bilingüe promovida por la Orden de San Jerónimo*, tł. V. Bejarano Sánchez, Obras completas de San Jerónimo 2. Biblioteca de Autores Cristianos 624, Madrid 2002, s. 467-469.

Niemieckie:

Biblia Sacra Vulgata. t. 2: *Iosue – Iudices – Ruth – Samuhel – Malachim – Verba dierum – Ezras – Tobias – Iudith – Hester – Iob*, tł. A. Beriger, Berlin – Boston 2018, s. 15-19.

Bibliografia

- Adkin N., *The Classics and Jerome's Prefaces to the Biblical Translations from the Hebrew*, „Helmántica” 181 (2009) s. 167-175.
- Bäbler B., *The Library of Origen and Eusebius in the Urban Context of Caesarea Maritima*, „Archeologia Classica” 71 (2020) s. 439-462.
- Bearzotti G., *S. Girolamo e la Volgata*, Udine 1923.
- Beneš C.E., *The Appearance and Spread of the E-Cedilla in Latin Bookhands*, „Manuscripta. A Journal for Manuscript Research” 43-44 (2003) s. 1-44.
- Berger S., *Les préfaces jointes aux livres de la Bible dans les manuscrits de la Vulgate. Mémoire posthume*, Paris 1902.
- Booth A.D., *The Chronology of Jerome's Early Years*, „Phoenix” 35/3 (1981) s. 237-259.
- Braverman J., *Jerome's Commentary on Daniel. A Study of Comparative Jewish and Christian Interpretations of the Hebrew Bible*, CBQ 7, Washington 1978.
- Brown D., *Jerome and the Vulgate*, w: *A History of Biblical Interpretation*, t. 1: *The Ancient Period*, red. A.J. Hauser, Grand Rapids 2003, s. 355-379.
- Brown Tkacz C., „Labor Tam Utilis”. *The Creation of the Vulgate*, „Vigiliae Christianae” 50/1 (1996) s. 42-72.
- Cain A., *Jerome's Epitaph on Paula. A Commentary on the Epitaphium Sanctae Paulae*, Oxford 2013.
- Canellis A., *Introduction. Le genre des préfaces et les lecteurs visés*, w: *Préfaces aux livres de la Bible*, ed. R. Weber – R. Gryson, tł. A. Canellis, SCh 592, Paris 2017, s. 165-201.
- Canellis A., *Introduction. Révisions et retour à l'Hebraica veritas*, w: *Préfaces aux livres de la Bible*, ed. R. Weber – R. Gryson, tł. A. Canellis, SCh 592, Paris 2017, s. 77-156.
- Cannon W.W., *Jerome and Symmachus. Some Points in the Vulgate Translation of Koheleth*, „Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft” 45 (1927) s. 191-199.
- Carriker A.J., *The Library of Eusebius of Caesarea*, Supplements to Vigiliae Christianae 67, Leiden – Boston 2003.
- Chavarría Arnau A., *Villas in Hispania during the Fourth and Fifth Centuries*, w: *Hispania in Late Antiquity. Current Perspectives*, red. K. Bowes – M. Kulikowski, The Medieval and Early Modern Iberian World 24, Leiden – Boston 2005, s. 519-555.
- Cottineau L.H., *Chronologie des versions bibliques de saint Jérôme*, w: *Miscellanea geronimiana. Scritti varii pubblicati nel XV centenario dalla morte di San Girolamo*, red. V. Vannutelli, Roma 1920, s. 42-68.
- Domínguez García A., *Introducción general*, w: *San Jerónimo, Comentarios a los Profetas Menores. Edición bilingüe promovida por la Orden de San Jerónimo*, tł. A. Domínguez García, Obras completas de San Jerónimo 3a. Biblioteca de Autores Cristianos 606, Madrid 2000, s. XIII-XXIV.
- Fernández Marcos N., *Introducción a las versiones griegas de la Biblia. Segunda edición revisada y aumentada*, Textos y estudios „Cardenal Cisneros” de la Biblia Políglota Matritense 64, Madrid 1998.

- Fernández Marcos N., *The Genuine Text of Judges*, w: *Sôfer Mahîr. Essays in Honour of Adrian Schenker Offered by the Editors of Biblia Hebraica Quinta*, red. Y. Goldman – A. van der Kooij – R. Weis, Supplements to Vetus Testamentum 110, Leiden – Boston 2006, 33-45.
- Gallagher E.L., *Why did Jerome Translate Tobit and Judith?*, „Harvard Theological Review” 108/3 (2015) s. 356-375.
- Gilbert M., *Saint Jérôme, traducteur de la Bible*, w: *Il a parlé par les prophètes. Thèmes et figures bibliques*, red. M. Gilbert, Namur 1998, s. 9-28.
- González Luis J., *La traducción vulgata y Símaco*, „Tabona” 4 (1983) s. 267-280.
- González Luis J., *La versión de Símaco a los profetas mayores*, Universidad Complutense de Madrid 1981, w: <https://hdl.handle.net/20.500.14352/39172> (dostęp: 20.05.2025).
- Graves M., *Jerome's Hebrew Philology. A Study Based on His Commentary on Jeremiah*, Supplements to Vigiliae Christianae 90, Leiden – Boston 2007.
- Howorth H.H., *The Influence of St Jerome on the Canon of the Western Church. III*, „The Journal of Theological Studies” 13/49 (1911) s. 1-18.
- Jay P., *La datation des premières traductions de l'Ancien Testament sur l'hébreu par saint Jérôme*, „Revue d'Études Augustiniennes” 28/3-4 (1982) s. 208-212.
- Jay P., *Saint Jérôme et „l'un et l'autre Testament”*, w: *Ouvrir les écritures*, red. P. Beauchamp, Paris 1995, s. 361-379.
- Joshua, Judges, Ruth, 1-2 Samuel*, red. J.R. Franke, Ancient Christian Commentary on Scripture. Old Testament 4, Downers Grove 2019.
- Jóźwiak M., „*Non intelligis stultitiam tuam impudentiae copulatam*”. Św. Hieronim *contra Pelagiusz*, „Vox Patrum” 68 (2017) s. 399-407.
- Kalinkowski S., *Wstęp*, w: S. Kalinkowski: Orygenes – Hieronim, *Homilie o Księdze Psalmów*, ŻMT 32, Kraków 2004, s. I-XIII.
- Kamesar A., *Jerome and the Hebrew Scriptures*, w: *The Oxford Handbook of the Latin Bible*, red. H.A.G. Houghton, New York 2023, s. 49-64.
- Kelly J.D.N., *Hieronim. Życie, pisma, spory*, tł. R. Wiśniewski, Warszawa 2003.
- Kołosowski T., *Porównanie życia chrześcijańskiego do morskiej żeglugi w korespondencji św. Hieronima*, w: *Mare nostrum. Morze w historii i kulturze krajów śródziemnomorskich*, red. T. Kołosowski, Warszawa 2015, s. 155-163.
- Kozik I.S., *Saint Jerome's Biblical Prefaces*, New York 1938.
- Kraus M.A., *Jewish, Christian, and Classical Exegetical Traditions in Jerome's Translation of the Book of Exodus: Translation Technique and the Vulgate*, Supplements to Vigiliae Christianae 141, Leiden – Boston 2017.
- Królikowski J., *Dzieło translatorskie św. Hieronima i veritas hebraica*, „Filologia Polska. Roczniki Naukowe Uniwersytetu Zielonogórskiego” 8 (2022) s. 309-333.
- Krzyszczuk Ł. – Morta K., *The Question of St. Jerome's Translation ex Hebraica veritate. The Example of Deut. 8:15*, „Philologia Classica” 16/2 (2021) s. 241-261.
- Krzyszczuk Ł., *Wstęp*, w: Pseudo-Hieronim, *Krótkie streszczenie niedługich rozdziałów Izajasza (In Esaia parvula adabbreviatio de capitulis paucis, CPL 585)*, „Vox Patrum” 63 (2015) s. 475-495.

- Krzyszczuk Ł., *Wstęp*, w: Św. Hieronim, *Komentarz do Księgi Abdiasza (Commentarius in Abdiam, CPL 589)*, „Vox Patrum” 60 (2013) s. 557-573.
- Lang B., *Hebraismen im Buch Josua*, w: *Nicht Am Ende Mit Dem Latein. Die Vulgata Aus Heutiger Sicht*, red. M. Fieger – B. Schmid Pfändler, Lausanne – Berlin – Bruxelles – Chennai – New York – Oxford 2023, s. 34-35.
- Messina M.T., *L'autorità delle citazioni virgiliane nelle opere esegetiche di san Girolamo*, Roma 2003, s. 536-662.
- Moorhead J., *Gregory's Literary Inheritance*, w: *A Companion to Gregory the Great*, red. B. Neil – M. Dal Santo, Brill's Companions to the Christian Tradition 47, Leiden – Boston 2013, s. 249-267.
- Morinelli T.D., *Reason and Doctrine. Simple Reason and the Fallacies of Christian Doctrines. Time for Christians to Rethink what They Believe*, New York 2016.
- Morta K., *Palący oddechem wąż („serpens flatu adurens”) św. Hieronima*, „Vox Patrum” 87 (2023) s. 295-312.
- Morta K., *Syreny w Biblii w przekładzie św. Hieronima*, w: *Biblia w przekładach i komentarzach*, red. K. Morta, Wrocław 2019, s. 31-49.
- Nautin P., *Hieronymus*, w: *Theologische Realenzyklopädie. Band 15: Heinrich II. – Ibsen*, red. C. Uhlig, Berlin – New York 1986, s. 304-315.
- Paczkowski M., *Postać Jozuego w interpretacji Cezarego z Arles*, „Polonia Sacra” 24/4 (2020) s. 75-101.
- Opelt I., *Die Polemik in der christlichen lateinischen Literatur von Tertullian bis Augustin*, Bibliothek der klassischen Altertumswissenschaften 2. Reihe. Neue Folge 63, Heidelberg 1980.
- Otranto G., *La tipologia di Giosué nel „Dialogo con Trifone ebreo” di Giustino*, „Augustinianum” 15/1-2 (1975) s. 29-48.
- Pollastri A., *Pammachio*, w: *Dizionario patristico e di antichità cristiane*, t. 2: G-Z, red. A. Di Berardino, Casale Monferrato 1984, k. 2594.
- Poznański A., *Medieval Manuscripts at the Wrocław University Library. An Overview of the Collections and Their Digital Preservation*, „Gazette du livre médiéval” 64 (2018) s. 87-90.
- Rebenich S., *Jerome. The „Vir Trilinguis” and the „Hebraica Veritas”*, „Vigiliae Christianae” 47 (1993) s. 50-77.
- Repertorium biblicum medii aevi*, t. 1: *Initia biblica, apocrypha, prologi*, red. F. Stegmüller, Madrid 1940.
- Richardson J.S., *The Romans in Spain*, Oxford 1998.
- Sipilä S., *The Book of Joshua in the Vulgate*, w: *Scripture in Transition. Essays on Septuagint, Hebrew Bible, and Dead Sea Scrolls in Honour of Raija Sollamo*, red. A. Voitila – J. Jokiranta, Supplements to the Journal for the Study of Judaism 126, Leiden – Boston 2008, s. 17-26.
- Semple W.H., *St. Jerome as a Biblical Translator*, „Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester” 48 (1966) s. 227-243.
- Simonetti M., *Między dosłownością a alegorią. Przyczynek do historii egzegezy patrystycznej*, tł. T. Skibiński, Myśl Teologiczna 26, Kraków 2000.

- Sołomieniuk M.P., *Świętego Hieronima przedmowy do ksiąg biblijnych w Wulgacie – zagadnienia wstępne*, „Vox Patrum” 76 (2020) s. 67-86.
- Szczur P., *Pammachiusz*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 14: *Nouet – Pastoralis officii*, red. E. Gigilewicz, Lublin 2010, k. 1195-1196.
- Vessey M., *Jerome’s Origen: The Making of a Christian Literary Persona*, w: *Papers presented at the Eleventh International Conference on Patristic Studies held in Oxford 1991*, red. E.A. Livingstone, Leuven 1993, s. 135-145.
- Weigert S., *Hebraica veritas. Übersetzungsprinzipien und Quellen der Deuteronomiumübersetzung des Hieronymus*, Beiträge zur Wissenschaft vom Alten und Neuen Testament 207/7, Stuttgart 2016.
- Wysocki M., *Biblia i nadzieja na jej dobre tłumaczenie*, „Vox Patrum” 69 (2018) s. 721-733.
- Yuditsky A., *Jerome’s transcriptions of Hebrew. A reexamination*, „Lešonenu. A Journal for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects” 76 (2014) s. 121-136.
- Zittel D., *Hieronymus und Paula. Brief an eine Asketin und Mutter*, w: *Frauenwelten in der Antike. Geschlechterordnung und weibliche Lebenspraxis. Mit 162 Quellentexten und Bildquellen*, red. T. Späth – B. Wagner-Hasel, Stuttgart 2000, s. 426-437.

7. Przekład⁷⁰

1. Wreszcie, ukończywszy Pięcioksiąg Mojżesza⁷¹, jakby uwolnieni od wielkiego długu, zabieramy się do [księgi] Jezusa, syna Nawego, którego Hebrajczycy nazywają Jozue Ben Nun⁷², to jest ‘Jozue, syn Nuna’⁷³, oraz do Księgi Sędziów, którą nazywają *Sopthim*⁷⁴, do Rut również i do Estery, które określają pod tymi samymi nazwami⁷⁵. Napominamy też czytelnika,

⁷⁰ Przekładu dokonano z łacińskiego tekstu krytycznego, opracowanego przez Rogera Grysona i Roberta Webera: *Préfaces aux livres de la Bible*, SC 592, Paris 2017, s. 316-321.

⁷¹ Wzmianka ta zdaje się sugerować, że Hieronim spędził sporo czasu nad przekładem Pięcioksięgu, co w wypadku tłumaczenia innych ksiąg biblijnych nie ma miejsca. Zwykle bowiem betlejemski mnich pracuje w pośpiechu. Zob. Krzyszczuk – Morta, *The Question of St. Jerome’s Translation*, s. 243.

⁷² Hebr. יְהוֹשֻׁעַ בֶּן-נּוּן.

⁷³ Na temat etymologii imienia Jozuego, syna Nuna z plemienia Efraima, zob. Hieronymus, *Liber interpretationis hebraicorum nominum*, s.v. *Iosue*, ed. P. de Lagarde, CCL 72, Turnhout 1959, s. 104: „Iosue salvator”. O imieniu jego ojca w greckiej wersji (Ναυή), por. Hieronymus, *Liber interpretationis hebraicorum nominum*, s. 76: „Nave semen vel germen vel pulchritudo”.

⁷⁴ Hebr. שֹׁפְטִים. Więcej na temat Hieronimowej transkrypcji biblijnej hebrajszczyzny, zob. A. Yuditsky, *Jerome’s transcriptions of Hebrew. A reexamination*, „Lešonenu. A Journal for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects” 76 (2014) s. 121-136.

⁷⁵ Kolejno hebr. רוּת oraz אֶסְתֵּר.

aby przy przepisywaniu starannie zachował las hebrajskich imion i podziały uzyskane przez wyróżnienie członów, aby nie zniweczyć naszego trudu ani jego gorliwej pracy⁷⁶. Przede wszystkim zaś niech wie, o czym często dawałem świadectwo, że nie tworzę nowych rzeczy w celu krytycznego potępienia dawnych⁷⁷, jak wyrzucają mi to moi przyjaciele, lecz – na miarę swoich sił – ofiarowuję naszą wersję ludziom mojego języka (którzy zresztą czerpią z niej przyjemność), aby mieli ją zamiast greckich *Heksapli*, które są kosztowne i wymagają wielkiego wysiłku⁷⁸. Jeśliby natomiast w niektórych miejscach mieli wątpliwości co do odczytu dawnych ksiąg, porównując je z naszymi, będą mogli znaleźć to, czego szukają, zwłaszcza że wśród Łacinników jest tyle wersji, ile kodeksów, a każdy wedle własnego uznania dodawał lub usuwał to, co mu się podobało. Jednak w żadnym razie nie może być prawdziwe to, co się od siebie różni. Niech więc przestanie powstawać przeciwko nam skorpion⁷⁹ z ukąszeniem zakrzywionego

⁷⁶ Chociaż sens tego zdania wydaje się jasny, jednak składniowo jest ono problematyczne. W najnowszym wydaniu czytamy: *Monemusque lectorem ut siluam (...) diligens scriptura conseruet ne et noster labor et illius studium pereat*. Niektórzy traktują *diligens scriptura* (staranne pismo/pisanie) jako podmiot zdania podrzędnego, nam jednak wydaje się, że *scriptura* jest w ablatiwie (przy pisaniu/przepisywaniu), a *diligens* jest przymiotnikiem w funkcji przysłówka (starannie). Wówczas do rzeczownika *lectorem* odnosi się zarówno *conseruet*, jak i *illius*. Miejsce to nie było jasne już dla średnio-wiecznych skrybów, stąd w wielu rękopisach można przeczytać *diligens scriptor*, co daje jednak dziwne połączenie: *monemus lectorem, ut scriptor* (napominamy czytelnika, aby skryba). Być może tekst uległ zepsuciu już na wczesnym etapie jego transmisji.

⁷⁷ Mowa o tłumaczeniu Septuaginty.

⁷⁸ Tłumaczenie św. Hieronima ma pomóc czytelnikowi łacińskojęzycznemu nie-jako mieć wgląd do heksaplastycznych przekładów ksiąg Jozuego, Sędziów, Rut i Estery – tłumaczeń trudno dostępnych i ciężkich w lekturze.

⁷⁹ Św. Hieronim nierzadko porównuje swoich wrogów do skorpiona. Por. Hieronymus, *Commentarii in Esaiam*, X, Prol., ed. R. Gryson – V. Somers, *Commentaires de Jérôme sur le prophète Isaïe. Livres VIII-XI*, Vetus Latina. Aus der Geschichte der Lateinischen Bibel 30, Freiburg 1996, s. 1105: „Audio praeterea scorpionum, mutum animal et venenatum, super sponsionem quondam commentarioli mei in Danihelem prophetam nescio quid mussitare, immo ferire conari, in suo pure moriturum”. Zob. też: Hieronymus, *Commentarii in Iohel*, Prol., ed. R. Gryson, CCL 76 bis 3, Turnhout 2023, s. 263: „Insurgat licet scorpium et arcuato vulnere ferire conetur”. W prologu do pierwszej księgi napisanego w 411 roku *Komentarza do Księgi Ezechiela* Hieronim nazywa skorpionem Rufina z Akwilei (Hieronymus, *Commentarii in Ezechielem* I Prol., ed. F. Glorie, CCL 75, Turnhout 1964, s. 3: „Verum quia et tu indesinenter hoc flagitas et magno vulnere cicatrix paulatim obducitur, Scorpiusque inter Enceladum et Porphyriionem Trinacriae humo premitur et Hydra multorum capitum contra nos aliquando sibilare cessavit, datumque tempus quo non haereticorum respondere insidiis sed scripturarum expositioni incumbere debeamus”). Na temat inwektywy u św. Hieronima, zob. I. Opelt,

żądła⁸⁰ i niech zaniecha niszczenia świętego dzieła swoim zatrutym językiem i albo niech je przyjmie, jeśli mu się podoba, albo wzgardzi nim, jeśli mu się nie podoba, a raczej niechaj pamięta te wersety: „Usta twoje pełne były złości, a język twój knuł podstęp. Siedząc, mówiłeś przeciw bratu twemu i przeciw synowi matki twojej rzucałeś zgorszenie. To czyniłeś, a [Ja] milczałem. Sądziłeś w swej złości, że stanę się tobie podobny? Będę cię oskarżał i przeciwstawię się tobie” (Ps 49,19-21)⁸¹. 2. Jakiż więc pożytek ma słuchacz z tego, że my pocimy się nad pracą, a inni trują się, żeby krytykować; że Żydzi boleją, iż odebrano im okazję do obmawiania i wyśmiewania chrześcijan; oraz że ludzie Kościoła nie tylko gardzą, ale wręcz niszczą to, czym przeciwnicy nas dręczą? Jeśli zaś tylko dawne tłumaczenie⁸² im się podoba, które i ja szanuję, i jeśli sądzą, że nie należy przyjmować niczego poza nim, to dlaczego czytają, bądź pomijają to, co zostało tam dodane lub usunięte przy pomocy asterysków i obelisków?⁸³

Die Polemik in der christlichen lateinischen Literatur von Tertullian bis Augustin, Bibliothek der klassischen Altertumswissenschaften 2. Reihe. Neue Folge 63, Heidelberg 1980, s. 162-163; M. Jóźwiak, „*Non intelligis stultitiam tuam impudentiae copulatam*”. Św. Hieronim *contra Pelagiusz*, VoxP 68 (2017) s. 399-407.

⁸⁰ Pojawiający się w tym miejscu ablativus instrumenti (*arcuato vulnere*) tłumaczymy na *z ukąszeniem zakrzywionego żądła*. Fraza ta pojawia się u św. Hieronima kilka razy (*Commentarii in Ezechielem* I 2, 6b, ed. F. Glorie, CCL 75, Turnhout 1964, s. 28; *Commentarii in Iohel*, Prol., ed. R. Gryson, CCL 76 bis 3, Turnhout 2023, s. 263; *Contra Vigilantium* 8, ed. J.-L. Feiertag, CCL 79C, Turnhout 2005, s. 19, tł. G. Rurański, w: Św. Hieronim ze Strydonu, *Pisma polemiczne. Przeciw Helwidiuszowi. Przeciw Jowinianowi. Przeciw Wigilancjuszowi*, ŻM 67, Kraków 2013, s. 445-446; *Ep.* 124, 15, ŻMT 63, s. 152), co wpłynęło również na opis skorpiona, który znajdujemy u Izydora z Sewilli, tak opisującego tego pajęczaka: „animal armatum aculeo, et ex eo graece vocatum quod cauda figat et arcuato vulnere venena diffundat” (Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* XII 5, 4, ed. J. André, Isidore de Séville, *Étymologies. Livre XII: Des animaux*, Auteurs Latins du Moyen Âge, Paris 2012, s. 171-172). Rzeczownik *vulnus* należy odnieść do kolca jadowego skorpiona, który znajduje się na końcu zakrzywionego telsonu tego jadowitego pajęczaka, nie zaś rany, jaką powoduje ukąszenie. Por. *Glossae biblicae in codice Sangallensi* (Sankt Gallen, Stiftsbibliothek 295 [G¹]) 7, 6, ed. P. Vaciago, CCM 189A, Turnhout 2004, s. 427: „Arcuato vulnere, quia cauda scorpionis curva est, et cum illa nocet hominibus”.

⁸¹ Warto tutaj dodać, że tłumaczenie perykopy z Ps 49 Hieronim przytacza w swoim tłumaczeniu z Septuaginty, a nie z *Psalterium iuxta Hebraeos*. Przywołując w swoich dziełach Księgę Psalmów, Strydończyk zwykle cytuje ją właśnie w tym przekładzie z greki.

⁸² Mowa o Septuagincie.

⁸³ Orygenes w swoich *Heksaplach* oznaczał asteryskiem (✱) passusy, które znajdowały się w dostępnej mu wersji tekstu hebrajskiego Starego Testamentu, a nie było ich w Septuagincie oraz jej rewizji dokonanej przez Teodocjona. Miejsca w Septuagincie natomiast, których nie było w tekście hebrajskim, oznaczał obeliskiem (÷). Zakończenie

Dlaczego Kościoły przyjęły [Księgę] Daniela według przekładu Teodocjona?⁸⁴ Czemuż to podziwiają Orygenes i Euzebiusza z Cezarei, którzy zestawiają ze sobą wszystkie te przekłady?⁸⁵ Albo cóż to była za głupota, że po wskazaniu tego, co prawdziwe, nadal podążają za tym, co fałszywe? Jak bowiem będą mogli potwierdzić świadectwa przytaczane w Nowym Testamencie, które nie znajdują się w starych księgach?⁸⁶ Mówimy to, aby nie wydawało się, że całkiem milczymy wobec oszczerców.

3. Poza tym, po zaślęciu świętej Pauli⁸⁷, której życie jest wzorem cnoty, i po tych księgach, których nie mogłem odmówić dziewicy Chrystusowej, Eustochium, postanowiliśmy, „póki duch rządzi tymi członkami”⁸⁸,

każdego takiego fragmentu było wskazywane metobelem, znakiem podobnym do naszego dwukropka (:). Zob. Hieronymus, *Ep.* 112, 19, *ŻMT* 61, s. 214: „Jeśli chodzi o to, co poruszasz w innych listach, dlaczego moje pierwsze tłumaczenie ksiąg kanonicznych ma zaznaczone gwiazdki i laseczki, a potem wydałem inny przekład bez tych znaków, odpowiem dla twego spokoju – zdaje mi się jednak, że nie rozumiesz, o co pytasz. Tamto bowiem jest tłumaczeniem z Siedemdziesięciu Tłumaczy i gdziekolwiek są laseczki, to jest obeliski, znaczy to, że Siedemdziesięciu więcej powiedziało, niż jest w tekście hebrajskim; tam zaś, gdzie są jakby przyświecające gwiazdki, Orygenes dodał coś z wydania Teodocjona. Tam przełożyłem z greckiego, tu z samego hebrajskiego tak jak rozumiałem, starając się raczej wyrazić prawdziwe znaczenie niż zachowywać porządek słów”. Por. M. Graves, *Jerome's Hebrew Philology. A Study Based on His Commentary on Jeremiah*, Supplements to VigCh 90, Leiden – Boston 2007, s. 24.

⁸⁴ Por. J. Braverman, *Jerome's Commentary on Daniel. A Study of Comparative Jewish and Christian Interpretations of the Hebrew Bible*, CBQ 7, Washington 1978, s. 31, 69.

⁸⁵ Euzebiusz zgromadził w Cezarei Palestyńskiej okazałą bibliotekę. Znajdowały się w niej dzieła o tematyce filozoficznej, historycznej, poezja, greckie przekłady literatury żydowskiej (m.in. pisma Filona z Aleksandrii i Józefa Flawiusza) oraz okazały zbiór dzieł autorów chrześcijańskich, w tym właśnie *Heksapla*, do której Hieronim czyni tutaj aluzję. Zob. A.J. Carriker, *The Library of Eusebius of Caesarea*, Supplements to VigCh 67, Leiden – Boston 2003, s. 299-311; B. Bäbler, *The Library of Origen and Eusebius in the Urban Context of Caesarea Maritima*, „Archeologia Classica” 71 (2020) s. 439-462.

⁸⁶ Mowa o Starym Testamencie.

⁸⁷ Św. Paula Rzymianka zmarła w styczniu 404 roku (Cain, *Jerome's Epitaphium Paulae*, s. 116). Doprecyzowanie daty jej śmierci na siódmy dzień przed kalendami lutego (26 stycznia) nastąpiło najwcześniej w 431 roku, czyli ponad dekadę po śmierci Hieronima (por. Cain, *Jerome's Epitaphium Paulae*, s. 134). Por. też: Hrabanus Maurus, *Martyrologium*, 26 Ian., ed. J. McCulloh, CCM 44, Turnhout 1979, 17: „VII KAL. FEB. [...] Bethlem ciuitate depositio sanctae Paulae, cuius petitionibus annuens beatus Hieronimus plura confecit opuscula”.

⁸⁸ Publius Vergilius Maro, *Aeneis* IV 336, ed. R.A.B. Mynors, P. Vergili Maronis *Opera*, Oxford 1969, s. 186, tł. R.R. Chodkowski, Publiusz Wergiliusz Maro, *Eneida*, Źródła i Monografie. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II 542, Lublin 2024, s. 120. Zob. więcej: N. Adkin, *The Classics and Jerome's Prefaces to the Biblical Translations From the Hebrew*, „Helmántica” 181 (2009)

zając się wyjaśnianiem proroków⁸⁹ i dzieło to, już od pewnego czasu porzucane, podjąć na nowo⁹⁰, zwłaszcza, że godny podziwu i święty mąż Pammachiusz⁹¹ domaga się w liście tego samego⁹², a my, śpiesząc do ojczyzny, musimy ominąć z zamkniętym uchem śmiercionośne pieśni Syren⁹³.

s. 167-175; M.T. Messina, *L'autorità delle citazioni virgiliane nelle opere esegetiche di san Girolamo*, Roma 2003, s. 536-662.

⁸⁹ Mowa o komentarzach do pięciu proroków mniejszych (Zachariasza, Malachiasza, Ozeasza, Joela i Amosa), które Strydończyk popełnił w latach 406-407. Por. Krzyszczuk, *Pseudo-Hieronim, Krótkie streszczenie niedługich rozdziałów Izajasza (In Esaia parvula abbreviatio de capitulis paucis, CPL 585)*, s. 560-562.

⁹⁰ Por. Krzyszczuk, *Pseudo-Hieronim, Krótkie streszczenie niedługich rozdziałów Izajasza (In Esaia parvula abbreviatio de capitulis paucis, CPL 585)*, s. 560-562. Komentarze do ksiąg Jonasza i Abdiasza Hieronim napisał w 396 roku.

⁹¹ Więcej o tym rzymskim senatorze, który od czasów studenckich przyjaźnił się ze św. Hieronimem, zob. A. Pollastri, *Pammachio*, DPAC II 2594; P. Szczur, *Pammachiusz*, EK XIV 1195-1196.

⁹² Hieronim dedykował Pammachiuszowi trzy z owych pięciu komentarzy do proroków mniejszych, które zamierzał napisać: do Ozeasza, Joela i Amosa.

⁹³ Por. K. Morta, *Syreny w Biblii w przekładzie św. Hieronima*, w: *Biblia w przekładach i komentarzach*, red. K. Morta, Wrocław 2019, s. 32-48. Polski badacz analizuje tam, w jaki sposób w swoich pismach św. Hieronim odnosił się do mitu o Syrenach. Por. Homerus, *Odyseja* XII 158-159, ed. P. von der Mühl, Homerus, *Odyseja*, Basel 1962, s. 222: „Σειρήνων μὲν πρῶτον ἀνώγει θεσπεσιῶν/φθόγγον ἀλεύασθαι” (tł. R.R. Chodkowski, *Homer, Odyseja, Źródła i monografie* 500, Lublin 2020, s. 268): „Najpierw [Kirke] zaleca nam się wystrzegać urzekających/głosów Syren”. O samym motywie niebezpieczeństw podróży morskiej jako alegorii życia chrześcijańskiego w listach św. Hieronima, zob. T. Kołosowski, *Porównanie życia chrześcijańskiego do morskiej żeglugi w korespondencji św. Hieronima*, w: *Mare nostrum. Morze w historii i kulturze krajów śródziemnomorskich*, red. T. Kołosowski, Warszawa 2015, s. 155-163. Zob. też: Krzyszczuk, *Pseudo-Hieronim, Krótkie streszczenie niedługich rozdziałów Izajasza (In Esaia parvula abbreviatio de capitulis paucis, CPL 585)*, s. 570-571. Tutaj mowa o tym, że egzegeza przypomina podróż morską, która pełna jest niebezpieczeństw. Podobny motyw znajdujemy w licznych komentarzach Strydończyka. Zob. Hieronymus, *Commentarii in Abdiam*, Prol., CCL 76 bis 2, s. 122, tł. Ł. Krzyszczuk, Św. Hieronim, *Komentarz do Księgi Abdiasza (Commentarii in Abdiam, CPL 589)*, VoxP 60 (2013) s. 577: „Lecz właśnie teraz jest czas, aby przedstawić początek Abdiasza z pomocą twoich modlitw, któremu została dedykowana ta księga, i przepłynąć przez morze niebezpieczne i porywiste wiry świata”.